

АРХАЇЗМИ ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ЕКСПРЕСІЇ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

Стаття продовжує цикл публікацій з аналізу мовних особливостей українських історичних романів. Об'єктом дослідження є застаріла лексика, що служить для реалізації таких рис художнього стилю, як образність, емоційність.

Ключові слова: *хронологічно маркована лексика, архаїзми, застарілі слова, стилістична забарвленість.*

The article continues the set of publications devoted to the analysis of the language peculiarities of the Ukrainian historical novels. The object of the research is archaic vocabulary used for realization of such features of artistic style as imagery and emotiveness.

Key words: *chronologically marked, lexical units, archaisms, obsolete words, colouring.*

Використання застарілої лексики української мови зумовлене необхідністю вибрати найбільш виграшний у художньому розумінні варіант серед можливих номінацій. Можливість вибору полягає у самій природі застарілих слів: вони належать до стилістично забарвлених одиниць, що мають певну стилістичну значущість. Віднесеність застарілої лексики до категорії стилістично відзначених слів зумовлена тим, що “вони несуть на собі особливий стилістичний відтінок – відбиток застарілості” [4, с.175].

Висока архаїчна забарвленість, експресивність, властива їм часова приуроченість виділяють архаїзми та історизми серед інших стилістичних категорій, роблять їх цінним засобом художнього зображення дійсності. Через те, що застарілі слова рідко вживані у мові, вони яскраві, своєрідні, контрастні іншим загальноновживаним лексемам, і тому вносять у текст певне емоційне напруження.

Архаїзми в художньому тексті перебувають у актуальнішій стилістичній позиції, ніж історизми, тому що на фоні своїх нейтральних синонімів їх незвичайність, експресивність здаються більш випуклими, і стилістичний вибір падає переважно на архаїзми.

Окрім цього, наявність синоніма важлива для розуміння значення архаїчного слова. Хоч архаїзми і відносять до стилістичних синонімів, проте хронологічно семи, що відрізняють їх від інших слів у синонімічному ряду, дають підстави протиставляти значення архаїзмів значенням їх нейтральних синонімів. У такому вжитку стилістичне значення архаїзмів більш вагоме.

Можливість використання цієї архаїчної групи лексики у переносному значенні і в системі тропів підсилює їх стилістичний потенціал. Архаїзми, введені письменниками в історичні романи другої половини ХХ століття, стилістично різноманітні і виконують різні стилістичні функції, які тісно пов'язані зі стилістичною забарвленістю цих слів. Часто архаїчна лексика набуває в сучасній українській мові новацій, що дає їй змогу виразити нові поняття сучасної дійсності й ожити заново, одержавши нову сполучуваність і нові зв'язки у мові.

З появою нових значень застарілі слова можуть набувати нової емоційної або нової функціонально-стильової забарвленості, і тоді їх вживання у мові зумовлено не тільки семантичною, а й стилістичною парадигматикою. Можливість використання застарілих слів залежить від їх експресивності, внаслідок рідшої вживаності вони вносять у мову деяку незвичайність, виразність. Головною причиною звернення письменників до застарілих слів є їх здатність набувати у контексті мовленнєвої стилістичної забарвленості, а також здатність сполучатись у деяких випадках з нейтральними

лексемами різних функціональних стилів. Це викликає певний стилістичний ефект внаслідок того, що їх стилістична забарвленість у синтагматичному плані не збігається зі стилістичним забарвленням у плані парадигма тики, тобто в мовленні вони мають зовсім інше стилістичне значення. У цих випадках використання архаїзмів з метафоричним переосмисленням служить для реалізації таких рис художнього стилю, як образність, емоційність. Головне завдання таких слів – емоційно впливати на читача.

А. Єфимов вважає, що експресивність мовлення виявляється на фоні стилістично нейтральних засобів і контексту. Вона створюється смисловими “домішками”. Поява експресії пов’язана з набуттям словом додаткових смислових відтінків. Експресивність – категорія передусім семантична. Поява експресії у слові незмінно супроводжується розширенням та ускладненням його смислового обсягу, появою в його структурі додаткових, побічних смислових відтінків [7, с.103].

О. Гвоздев вважає, що можливість вибору загальноновживаних чи архаїчних слів і робить їх предметом стилістичного використання. Загальною рисою всіх застарілих слів, на його думку, є те, що вони не вживані у нейтральному плані і діловому стилі, а вводяться з метою надання експресивної забарвленості [5, с.118]

Ш. Баллі відзначає, що збережений мовною свідомістю архівний фонд широко користується мовними засобами давно минулих епох, тобто він ширший не тільки в синхронному, а й у діахронному плані [1, с.29].

Застарілі слова через їх високу архаїчну забарвленість, незвичність виділяються в контексті серед інших загальноновживаних лексем. Однак їх зміст, стилістичне забарвлення сприймається тільки у сполучуваності з іншими словами. Основний спосіб вживання застарілих слів у творах сучасних українських прозаїків – це їх співвіднесеність зі словами одного або різних стилістичних рівнів. Залежно від цього і створюється той чи інший стилістичний ефект.

Співвіднесеність на звуковому рівні сприяє введенню застарілих лексичних одиниць у контекст творів і створенню особливої естетичної виразності та значущості, підсиленню стилістичного ефекту. Звукова поєднуваність застарілих лексем з іншими словами в контексті зумовлена їх звуковою природою і властива утворенням усіх тематичних груп.

Аналогічно до звукової співвіднесеності виявляється співвіднесеність застарілих лексем з іншими загальноновживаними словами на лексичному рівні. У цьому випадку спостерігається посилення стилістичного ефекту за рахунок введення застарілих слів у синонімічні ряди, використання антонімії, багатозначності слова, омонімії, тощо.

Синонімія безпосередньо пов’язана з розвитком суспільства. Саме з цим і пов’язані зміни у мові та в її синонімічних рядах. Деякі з лексем повністю виходять з ужитку, в інших рядах переходять до пасиву лише ті чи інші значення. Одночасно з цим формуються нові синонімічні ряди, синонімічні пари. У історичних романах спостерігається взаємозамінне вживання сучасних та застарілих слів одного синонімічного ряду, що допомагає уникнути тавтології: “Бо ж стільки князів, що й імен їхніх перелічити для простого чоловіка не було спромоги, і загинуло враз, і не **в битві**, не в чеснім **бою**, не спис ламаючи, не в **січі** запеклій, а в пониженні, якому не відшукати ні подоби, ні міри ніде і ніколи в діяннях людських” [12, с. 49].

“Даремно гніваєшся... Не про твоє **життя** йдеться, князю... Йдеться, аби за нашу кров і за наші **животи** прийшла перемога” [8, с.300]

“...Однак той, кому треба було **знати, відав** ще й про те, як при князі топлено в ополонках за непослух і непокору” [10, с.26].

Однією з цікавих особливостей використання письменниками застарілих синонімів є тенденція до вживання сполучень двох слів, подібних за значенням (парних слів) для передачі деяких понять. У художніх текстах цей прийом сприяє образному зображенню подій, що відбуваються. Українські письменники широко використовують цю функцію

парних слів як художню. Характерність такого прийому для стилістики наочно підтверджується використанням письменниками синонімів, один з яких є архаїзмом:

“**Зозуля-зегзиця** сіла на вербі й для них обох накувала наворожила стільки років, що й з ліку Гайка збилась” [8, с.148]

“Доки Маломир веде перемови про **мир-союззя**, про спільний похід проти супостата-народника, що захопив престольний Київ, княгиня відсилає до Болгарії свого посланця-купчину Слинька” [9, с.69].

“Якісь це незвичайні були **таті-грабіжники**” [8, с.24].

Ці стилістичні знахідки письменників яскраво передають специфіку живої народнорозмовної мови. Окрім того, введення застарілих слів у синонімічні ряди сприяє як підсиленню стилістичної значущості архаїзмів, так і витлумаченню їх значень: один синонім може пояснювати та посилювати значення другого. З наведених прикладів видно, що сучасні компоненти уточнюють, конкретизують значення застарілих слів.

Застарілі антоніми в історичних романах другої половини ХХ століття використовуються з різною стилістичною метою. Особливо цікаві історизми-антоніми, що відображають класову структуру суспільства.

“Хіба неоднаковий рот у **пана та хлопа**, і чи не пасує срібна таріль кожному” (11, с.304).

“**Князь** може стати **роб**, а **роб** – **князь**, коли сього воліють безсмертні” [3, с.42].

Письменники не обмежуються використанням тільки лексичних історизмів-антонімів, що означають класи гнобителів і пригноблених. Вони вводять у розповідь і контекстуальні антоніми, що сприяють більш повній і образній передачі соціальних контрастів:

“Вільності наші понищено, ґрунти відняті, **вільних лицарів** обернено на **хлопів**, яких женуть на панщину, примушують бути конюхами, свинопасами, псарями й попихачами в панів” [11, с.136].

Виділені слова поза контекстом не є антонімами, а протилежних значень набувають лише у певних ситуаціях.

Контекстуальними антонімами можуть бути і слова, що позначають одяг різних прошарків населення:

“Це був уже не той простолюдин, подільський парубок у вовняній **чужі** і в **постолах**. Тепер мав на своїх плечах боярський **кафтан**, і вузькі ногавки із синьої вольниці, і **чоботиська** із волової шкури” [9, с.97].

З метою досягнення яскравості, виразності художніх образів автори історичних романів постійно звертаються до явища полісемії. На думку Р. Будагова: “... полісемія одного історичного періоду часто не збігається або лише частково збігається з полісемією другого історичного періоду... Основне значення слова одного історичного періоду може виявитись неосновним або навіть бути відсутнім у другий історичний період” [4, с.121].

Апелюючи до тонких семантичних нюансів слова, художники досягають високого реалізму зображення, великої сили естетичного впливу на читача. Все це свідчить про високу майстерність письменників, тонке відчуття слова.

Фактичний матеріал досліджуваних творів показав, що є два типи багатозначних слів, що вийшли з ужитку:

Перший – багатозначні слова, всі значення яких застаріли (Намітка – головний убір заміжньої жінки; покривало з тонкої матерії на голову та обличчя. Кліть – комора, кімната).

“Другого дня Виговський з Тетерею, з осавулом Демком, з **війтом** і отаманом привезли послу мої запросини...” [11, с.396].

Другий – багатозначні слова, в яких застаріли лише окремі значення (чайка – різновид запорозького судна; падолист – назва місяця; мед – хмільний напій, борошно – харчі).

“Дзенькнули чари й тарелі зі срібла, в них захлюпався мед” (9, с.14) “...з проходу між возами витікає довга валка, – спершу сотня комонників о списках, мечах і луках, тоді вози з хлібом та іншим **борошном**” [3, с.72].

Отже, можливість використання застарілих слів залежить від їх експресивності. У результаті меншої вживаності вони вносять у мову деяку незвичайність, виразність. Але головною причиною звернення письменників до застарілих слів можна назвати здатність цих слів надавати контексту стильової забарвленості, а також здатність поєднуватись у деяких контекстах з буденними словами, словами різних функціональних стилів чи протиставляти їм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961. – 304 с.
2. Білик І. Меч Арея. Роман. – К., 1990.
3. Білик І. Не драгуйте грифонів. – К., 1993.
4. Будагов Р. История слов в истории общества. – М., 1971. – 270 с.
5. Гвоздев А. Очерки по стилистике русского языка. – М., 1965. – 408 с.
6. Гістарычная лексикологія беларускай мовы // Ред. А.Баханькаў. – Минск. – 1970. – 339 с.
7. Ефимов А. Стилистика художественной речи. – М., 1961. – 520 с.
8. Іванченко Р. Гнів Перуна: Роман. – К., 1982.
9. Іванченко Р. Отрута для княгині: Роман. – К., 1995.
10. Загребельний П. Євпраксія: Роман. – К., 1987.
11. Загребельний П. Я, Богдан: Роман. – К., 1983.
12. Загребельний П. Первоміст: Роман. Твори в 6 т. – Т.3. – К., 1987.